

ПРАКТИЧНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347

Адамова Олена Семенівна,

к.ю.н., доцент, докторант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ Й ВИДИ ІНСТИТУТІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Постановка проблеми. Розуміння інституту права давно турбує вітчизняних вчених-правознавців. Адже без фундаментальних теоретичних знань дуже складно просуватися «углиб» дослідження будь-яких правових явищ.

Стан дослідження теми. Питання визначення й класифікації правових інститутів не раз піднімалися в працях таких відомих теоретиків, як Агарков М.М., Алексєєв С.С., Іоффе О.С., Красавчиков О.А., Сулейменов М.К., Халфіна Р.О., Яковлев В.Ф., Якушев В.С. і багато інших. Однак і дотепер нерідка плутанина в розмежуванні таких правових явищ як «галузь права», «інститут права», «правова категорія».

Мета статті. Саме спробу розібратися в існуючих думках щодо цих явищ шляхом загальноправового розуміння ієрархії структури права, а також виділення окремих видів правових інститутів робить автор у даній статті.

Виклад основного матеріалу. Ієрархія структур системи означає, що будь-яка система може бути розбита на елементи певним чином. Кожній такій сукупності елементів відповідає своя сукупність зв'язків, тобто своя структура предмета як системи. Кожна система об'єктивно має безліч структур, наприклад, просторову, тимчасову і т. ін. Усі структури системи об'єктивно пов'язані між собою, утворюючи ієрархію структур системи [1, с. 23].

Певним поштовхом до активізації вивчення категорії інституту права послужила стаття В.С. Якушева «Про поняття правового інституту», у якій він висловив думку про те, що термін «правовий інститут», або «інститут права», у юридичній літературі, мабуть, найбільш уживаний, однак дотепер він ще не одержав достатньої визначеності [2, с. 12].

Однак І.В. Архіпов справедливо звернув увагу на те, що в сучасних умовах правові інститути переживають своє друге народження, що не могло не породити відповідних досліджень [3, с. 6-7].

І.А. Танчук правильно стверджував, що відмінність між правовим інститутом і правовою категорією має істотне теоретичне й практичне значення. Сам він під правовим інститутом розумів сукупність норм, що регулюють певні конкретні відносини. Правова категорія, на його думку, – це більш широке (загальнотеоретичне) і в той же час абстрактне поняття, що виражає певну закономірність у правовій організації суспільних відносин. Якщо правовий інститут тісно пов'язаний з галуззю права, то правова категорія стоїть як би над системою права [4, с. 18-19].

На наш погляд, при правильності основних критеріїв проведення відмінностей між правовими інститутом і категорією, в І.А. Танчука трохи зміщені акценти такого розмежування. Правову категорію не можна розглядати як більш широке й більш абстрактне поняття, просто вона лежить в іншій системі понять, ніж інститут.

Зокрема, Р.О. Халфіна відзначала, що поняття правового інституту не дає якісного показника для встановлення обсягу регульованих відносин¹ [5, с. 293].

Правовим інститутом є, наприклад, право власності, право приватної власності, охорона права власності, віндикація. Обсяг кожного із цих понять різний, однак дотепер не вироблені критерії, що дозволяють визначити, на якому рівні узагальнення виникає правовий інститут і якими рівнями він обмежується [5, с. 264-265].

Звичайно правовий інститут визначають як сукупність норм, що регулюють однорідні суспільні відносини [6-9] або типові суспільні відносини [10, с. 30], або закінчене типізоване відношення [11, с. 94; 12, с. 465], або певний вид суспільних відносин [13, с. 55] тощо.

¹ За думкою Р.О. Халфіної, назріли умови для вироблення загальної теорії договору, що охоплює застосування даної правової форми в різних сферах життя суспільства.

Правовий інститут – це система взаємозалежних норм, що регулюють відносно самостійну сукупність суспільних відносин або які-небудь їхні компоненти, властивості [14, с. 230].

Правовий інститут – це сукупність однопорядкових норм, що регулюють певний вид суспільних відносин [15, с. 430].

Інститут права – це основний елемент системи, права, сукупність правових норм, що регулюють однорідну групу суспільних відносин [16, с. 88].

У цих визначеннях не враховується той факт, що інститут права може регулювати не відносини в цілому, а загальне в цих відносинах, що характерно, в основному, для інститутів «загальної частини» галузі права, зокрема, інститути правоздатності, дієздатності, безвісної відсутності – регламентують окремі ознаки суб'єкта як елемента суспільних відносин [17, с. 52-53; 18, с. 13; 19, с. 139].

Правові інститути, на думку О.С. Іоффе, слід розмежовувати, подібно галузям права, не за предметом правового регулювання, як уважається в літературі, а по особливому методу [20, с. 45-48]. Поряд із загальногалузевим методом в інституту є свій метод, у той час як предмет правового регулювання в різних інститутах може бути один (наприклад, такі інститути, як договір купівлі-продажу й договір поставки, мають справу з економічними відносинами купівлі-продажу, інститут договору доручення й інститут договору комісії регулюють єдиний вид економічних відносин – відносини по здійсненню й придбанню прав і обов'язків для однієї особи іншою особою). Відповідно до цього правового інституту слід вважати групу норм, поєднаних специфічним способом застосування загальногалузевого методу до врегульованого ними виду суспільних відносин.

В 60-70-х рр. ХХ ст. одержала розвиток теорія диференціації правових інститутів на загальні й спеціальні [9, с. 214-215; 20, с. 48; 2, с. 65].

Спеціальні інститути відображають особливе в суспільних відносинах, загальні інститути – загальне в цих відносинах. Причому, якщо спеціальні інститути регулюють окремі відособлені види однорідних суспільних відносин, то загальні – не якийсь окремий вид однорідних суспільних відносин, а певні подібні (загальні) сторони всіх відносин даного роду незалежно від їхньої видової приналежності [21, с. 65].

Загальний інститут цивільного права – це спільність цивільно-правових норм, які об'єднані в єдину сукупність, у цілому, що представляють нормативну конструкцію, функціонально спрямовану на створення базової основи цивільно-правового регулювання однорідних, взаємозалежних суспіль-

них відносин, що становлять предмет регулювання відповідного інституту.

Правові норми, що утворюють загальний інститут, взаємозалежні між собою внутрішнім змістом, що мають універсальний характер для спеціальних інститутів і підгалузей цивільного права.

Запропонована диференціація зберігає свою актуальність і є позитивним кроком у бік пізнання системи права. Однак істотні висновки про сутність загальних інститутів, запропоновані більше півстоліття назад, потребують переосмислення з урахуванням нових правових і життєвих реалій.

Найважливішим і першорядним загальним інститутом цивільного права є основний інститут. Сутність цього інституту проявляється в самій його назві, яка відображає його значимість для системи цивільного права. Основний інститут поєднує цивільно-правові норми, що визначають суспільні відносини, що входять у предмет цивільного права, цілі й завдання цивільно-правового регулювання, принципи цивільного права [22, с. 22], а також правові норми, що регламентують поняття цивільного законодавства, правила дій норм права в часі й у просторі. Існування такого інституту забезпечує формування єдиної базової відправної основи для всього цивільного права. Це сприяє, з одного боку, оптимізації процесу цивільно-правового регулювання, оскільки всі норми зосереджені в одному інституті, з іншого – позитивно впливає на побудову системи цивільного законодавства. За своїм функціональним призначенням основний інститут у концентрованому виді закріплює й відображає увесь сутнісний зміст галузевих системотворчих факторів – предмета, методу, функцій і принципів цивільного права. Основний інститут є не просто структурним елементом системи загальних інститутів цивільного права, а служить базовою, фундаментальною основою для побудови й функціонування інших загальних і спеціальних інститутів. У зв'язку із цим можна визначити його керівну роль для спеціальних інститутів, яка виражається в його сутнісному значенні – визначити вектор розвитку цивільно-правового регулювання й відобразити галузеві границі цивільного права в системі галузей права.

Інші загальні інститути в теорії права йменуються як загальнозакріплючі [1, с. 146]. Таке найменування, на перший погляд, вірне й відображає їхню сутність, але з погляду логіко-лінгвістичної конструкції не може бути використане в цивільному праві. Так, якщо погодитися з позначенням таких інститутів, як загальнозакріплючі, нелогічним є сформульована конструкція – «загальні загальнозакріплючі інститути». Така конструкція викликає обґрунтовані заперечення, оскільки спроби

розкрити сутність загального інституту виходять із тієї ж загальної якості, інститути – це сукупність загальних норм, а загальна норма – це правило або припис, який носить універсальний характер, то спроби обґрунтувати використання поняття «загальнозакріплюючий інститут» як вид загального інституту, представляються невиправданими. Загальна сутність і існування таких інститутів сумнівів не викликає через об'єктивність їх існування й цінності для системи цивільного права. Однак їх позначення повинне відображати їхню функціональну спрямованість, оскільки будь-який інститут закріплює, відображає, поєднує й концентрує в структурній цілісності правові норми. Вважаємо, що окрім основного інституту цивільного права існують функціональні загальні інститути. Функціональна диференціація цих інститутів позначає цільову спрямованість кожного із цих інститутів на розв'язання завдань з консолідації норм цивільного права. Крім цього, функціональні інститути в силу різноспрямованого характеру регульованих відносин структурно складаються із цивільно-правових підінститутів.

К.К. Осіпов правильно, на наш погляд, підкреслює необхідність включити відмінності між спеціальними й загальними інститутами у визначення правового інституту [21, с. 54-55].

Інститути права також підрозділяють на прості й складні, внутрішньогалузеві й міжгалузеві (комплексні).

У тих випадках, коли одні й ті самі суспільні відносини регулюються нормами різних галузей права, відповідні норми утворюють так званий комплексний інститут. Так, відносини власності регулюються нормами конституційного, адміністративного, цивільного й деяких інших галузей права; відносини з відшкодування шкоди – нормами цивільного й, зокрема, трудового права. Комплексний інститут, таким чином, хоча й включає норми різних галузей права, проте, характеризується єдиним предметом регулювання. Це свідчить про те, що комплексний інститут – не довільне об'єднання норм. Його існування обумовлене специфічними потребами правового регулювання деяких видів суспільних відносин.

Комплексний інститут не може входити цілком до складу конкретної галузі права, але це не означає, що комплексні інститути утворюють підсистему того ж рівня, що й галузі. Вони, як і інші інститути, включаються в галузі, але в конкретну галузь входить лише частина такого інституту.

Слід також розрізнити поняття «міжгалузевий інститут» і «комплексний інститут». Так, С.А. Халатов [23, с. 90] посилається на думку С.В. Полєніної, яка вважає, що міжгалузеві інститути є найпоши-

ренішим різновидом комплексних правових явищ, і що дані інститути виникають на стику різних галузей права, предмет регулювання яких має відому спільність [24, с. 74], а також на визначення, дане Ю.К. Осіповим, згідно з яким міжгалузевий інститут – це групи норм, які відносяться до декількох різних галузей права, які регулюють суспільні відносини, що мають деякі загальні ознаки [21, с. 63].

Слід, однак, відзначити, що й у наведених С.А. Халатовим поглядах С.В. Полєніної, і в його власних поглядах допускається змішання двох різних понять: міжгалузєвого інституту й комплексного інституту [25, с. 628]. Невірно ототожнення цих понять одержало досить широке поширення в юридичній науці. Так, у статті «Інститут права» під міжгалузєвими розуміються інститути, які утворюють норми двох і більш галузей права [26, с. 231]. Ототожнення понять «міжгалузєвий інститут» і «комплексний інститут» некритично сприйняте й у сучасній науці цивільного права [27, с. 21, 29-30].

У дійсності ж міжгалузєвим той або інший інститут визнається тому, що він застосовується одночасно в декількох областях суспільних відносин, врегульованих різними галузями права, а не тому, що він перебуває на стику двох або більш галузей і із цієї причини регулюється нормами, що належать не до однієї, а до декількох галузей права. В останньому випадку говорять про суміжний, змішаний або комплексний інститут права, а не про міжгалузєвий.

С.В. Полєніна ж, на думку якої посилається С.О. Халатов, як приклад міжгалузєвого інституту, зокрема, наводить інститут відшкодування шкоди, заподіяної життю або здоров'ю робітника або службовця у зв'язку з виконанням їм своїх трудових обов'язків, що відповідає за своєю структурою сучасному законодавству [24, с. 76]. Тим часом названий і подібні йому інститути не є міжгалузєвими, оскільки вони не властиві двом або більш галузям права, а є суміжними між двома галузями права (у наведеному прикладі – між цивільним і трудовим правом). У той же час зазначений інститут відшкодування шкоди – комплексний інститут, тому що він містить у собі як норми цивільного, так і норми трудового права (комплекс норм, що відносяться до різних галузей права). У якості ж прикладу міжгалузєвих інститутів можна привести інститути необхідної оборони й гострої потреби, які застосовуються в кримінальному й цивільному праві при відсутності в цих галузях права стосовних до них суміжних норм і, відповідно, не є комплексними. До комплексних ж можна віднести інститут морського страхування, який регулюється нормами цивільного та морського права.

Що ж стосується визначення, наданого Ю.К. Осіповим (міжгалузєвий інститут – це групи

норм, що відносяться до декількох різних галузей права, які регулюють суспільні відносини, що мають деякі загальні ознаки) [21, с. 64], то за змістом воно ближче до визначення міжгалузевих інститутів (у множині) [28, с. 298]. Основний же недолік наведеного визначення полягає в тому, що в ньому міжгалузевий інститут фактично розглядається як проста сукупність однорідних галузевих інститутів, а не як правове явище теоретично більш високого порядку, ніж галузевий інститут.

Насправді міжгалузевий інститут являє собою юридичну абстракцію, використання якої дозволяє узагальнити найбільш істотні ознаки, властиві однойменним галузевим інститутам, що може мати теоретичне й практичне значення, а не реально існуючий правовий інститут, утворений двома або більш іншими правовими інститутами.

Міжгалузевим є той інститут, який регулюється не тільки одночасно нормами різних галузей права, але й застосовується в сфері відносин, що врегульовані різними галузями права. Існування інституту, що має різну галузеву приналежність, але єдиного у своїх основних рисах, говорить про його міжгалузевий, а не комплексний характер.

Коли мова йде про конкретні інститути, як пише В.А. Хохлов, «...було б правильним проводити

поділ інститутів на легальні й доктринальні» [29, с. 130]. Мова йде про джерела їх формування.

Що стосується легальних інститутів, то звичайно в законі вони не називаються, але з урахуванням змісту норми права можна зробити певний висновок про той або інший інститут.

Легальні інститути утворюють систему особливих інститутів, не властивих іншим галузям права. Те ж саме можна сказати й про доктринальні інститути, яких безліч у міжнародному приватному праві. Взяти хоча б «автономію волі», суть якої полягає в тому, що суб'єктам правовідносин надається право вибору закону якої-небудь країни, яким будуть керуватися при вирішенні справи або спору, що виник між сторонами з угоди, договору. Крім того, сторони можуть обрати суд, який буде вирішувати їхню справу, спір – у цьому випадку буде діяти принцип міжнародного приватного права *lex fori* – закон суду.

Висновок. З урахуванням вищесказаного правовий інститут можна визначити як відносно відособлену самостійну й стійку групу норм, що регулюють окремі види однорідних суспільних відносин (спеціальні інститути) або загальні у всіх відносинах даного роду, незалежно від їхньої видової приналежності (загальні інститути).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Структура советского права.
2. Якушев В.С. О понятии правового института // Правоведение. – 1970. – № 6.
3. Архипов И. В. Коммерческое судоустройство и судопроизводство России в XIX веке (проблемы модернизации). – Саратов : СГУ, 1999.
4. Танчук И.А., Ефимочкин В.П., Абова Т.Е. Хозяйственные обязательства. – М. : Госюриздат, 1970.
5. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М. : Юридическая литература, 1974.
6. Шебанов А.Ф. Система советского социалистического права. – М. : Изд-во МГУ, 1961.
7. Теория государства и права / под ред. К.А. Мокичева. – М. : Юридическая литература, 1965.
8. Общая теория советского права / под ред. С.Н. Братуся и И.С. Самошенко. – М. : Юридическая литература, 1966.
9. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права. – М. : Госюриздат, 1961.
10. Керимов Д.А. Философские проблемы права. – М., 1972.
11. Дембо Л.И. О принципах построения системы права // Советское государство и право. – 1956. – № 8.
12. Основы теории государства и права. – М., 1963.
13. Керимов Д.А. Кодификация и законодательная техника. – М. : Госюридиздат, 1962.
14. Сырых В.М. Теория государства и права : учебник для вузов. – 3-е изд. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2007.
15. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства.
16. Теория государства и права : учебник : в 3-х т. Т. 2. / под ред Р.А. Ромашова, В.П. Сальникова. – Изд. 2-е. – СПб. : Фонд Университет, 2010.
17. Черданцев А.Ф. Системность норм права // Сборник ученых трудов Свердловского юрид. института. – Вып. 12. – Свердловск, 1970.
18. Черданцев А.Ф. Системообразующие связи права // Советское государство и право. – 1974. – № 8.
19. Алексеев С.С. Проблемы теории права. – Т. 1. – Свердловск, 1972.
20. Иоффе О.С. Структурные подразделения системы права (на материалах гражданского права) // Ученые записки ВНИИСЗ. – Вып. 14. – М., 1968.
21. Осипов Ю.К. Понятие институтов гражданского процессуального права // Правоведение. – 1970. – № 6.
22. Яковлев В.Ф. Общая часть гражданского права в современном законодательстве и юридической практике. – Свердловск, 1979. – С. 12.
23. Халатов С.А. Представительство в гражданском и арбитражном процессе / С.А. Халатов. – М., 2002.
24. Поленина С.В. Комплексные правовые институты и становление новых отраслей права // Правоведение. – 1975. – № 3.
25. Ивакин В.Н. Представительство как институт гражданского и арбитражного процессуального права // Russica (Научные труды МГЮА). – 2008. – № 3.

26. Большой юридический словарь / под ред. АЛ. Сухарева, В.Е. Крутских. – М., 2001.
27. Войтович Л.В. Ведение дел в гражданском и арбитражном процессе посредством действий представителя : дис. ... канд. юрид. наук. – Хабаровск, 2004.
28. Адвокатура в России / под ред. Л.А. Демидовой, В.И. Сергеева. – М., 2004. – С. 298 (автор главы – Э.Е. Колоколова).
29. Хохлов В.А. Ответственность за нарушение договора по гражданскому законодательству. – Тольятти : Волжский университет, 1997.

Адамова Олена Семенівна
ІНСТИТУТ МОРСЬКОГО СТРАХУВАННЯ

У статті автор робить спробу систематизувати знання про таке правове явище як правовий інститут, надати його визначення, провести й показати розмежування із «правовою категорією», а також виділити окремі види правових інститутів.

Ключові слова: інститут, правова категорія, галузь права, загальний інститут, спеціальний інститут, міжгалузевий інститут, комплексний інститут.

Адамова Елена Семеновна
ИНСТИТУТ МОРСКОГО СТРАХОВАНИЯ

В статье автор делает попытку систематизировать знания о таком правовом явлении как правовой институт, дать его определение, провести и показать отличие от «правовой категории», а также выделить отдельные виды правовых институтов.

Ключевые слова: институт, правовая категория, отрасль права, общий институт, специальный институт, межотраслевой институт, комплексный институт.

Adamova Olena Semenivna
THE DEFINITION AND TYPES OF CIVIL LAW INSTITUTES

In article the author makes an attempt to systematize knowledge of such legal phenomenon as legal institute, to give its definition, to carry out and show the difference between legal institute and legal category, and also to allocate separate types of legal institutes.

Keywords: institute, legal category, law branch, general institute, special institute, intersectoral institute, complex institute.